

Даценко О.А.

Категоріальний психосинтез проблеми життєвого досвіду особистості

Анотація. Стаття присвячена проблемі життєвого досвіду особистості. Представлено теоретико-методологічний огляд сучасних концепцій життєвого досвіду. Робиться спроба розгорнутого дефінітивного аналізу поняття «життєвий досвід». Визначається специфіка досвіду саме як категорії життєтворчості. Представлено психологічну модель досвіду як результату перетворювальних можливостей суб'єкта в умовах реальної життєдіяльності. Акцентується увага на діях конструювання, трансформації та інтеріоризації як основних механізмах формування досвіду. Виявляються особливості структурно-динамічної організації життєвого досвіду, підкреслюється його функціональна роль як системи компетентностей особистості в організації продуктивної життєдіяльності.

Ключові слова: життєвий досвід, компетентність, життєтворчі вміння, інтеріоризація, внутрішні резерви, самореалізація.

О.А. Даценко. Категориальный психосинтез проблемы жизненного опыта личности

Аннотация. Статья посвящена проблеме жизненного опыта личности. Представлено теоретико-методологический обзор современных концепций жизненного опыта. Делается попытка развернутого дефинитивного анализа понятия «жизненный опыт». Определяется специфика опыта именно как житнетворческой категории. Представлено психологическую модель опыта как результата преобразовательных возможностей субъекта в условиях реальной жизнедеятельности. Акцентируется внимание на действиях конструирования, трансформации, интериоризации как основных механизмах формирования опыта. Выявляются особенности структурно-динамической организации жизненного опыта, подчеркивается его функциональная роль как системы компетентностей личности в организации продуктивной жизнедеятельности.

Ключевые слова: жизненный опыт, компетентность, житнетворческие умения, интериоризация, внутренние резервы, самореализация.

O. A. Datsenko. Categorical psychosynthesis of personal life-time experience.

Abstract. This article is devoted to explore the problem life-time experience of human being. It is presented theoretical and methodological review of modern concepts of life-time experience. An attempt is made to deployed definitional analysis of the category of life-time experience. Focusing on specificity of inventiveness in life-time experience. A psychological model of experience has been presented as a result of ability to transform in real life conditions. The research have zeroed in on actions of Mind Design, transformation, interiorization as the main mechanisms for the formation of experience. Exploring features of structurally – dynamic organization of life-time experience, emphasizes the functional role of life-time experience in productivity of human life.

Keywords: life-time experience, competence, life-giving stiles, interiorization, internal reserves, self-realization.

Постановка проблеми. В умовах глобальних змін в сучасному суспільстві, які породжують відчуття нестабільності, крайньої невизначеності, руйнацію моральних стереотипів, людина постає перед необхідністю вирішення складних завдань, пошуку індивідуально-психологічних ресурсів продуктивної життєтворчості. Соціальний запит на «конкурентоздатність», стрімкий темп життя часто є причиною низької соціальної адаптації і стресостійкості, які проявляються у зниженні життєтворчих потенцій, невизначеності орієнтирів онтологічного буття. Зазначена ситуація гостро актуалізує проблему наукового аналізу феномену «життєвий досвід» особистості, адже саме досвід озброює людину необхідними ресурсами для вирішення складних життєвих задач, надає можливості збереження і розвитку власного екзистенційного простору і себе в ньому. Освідчена і компетентна особистість, що прагне самоздійснення і відкрита до нового досвіду - це реалізація ідей гуманізму не лише в контексті науки, але й соціальної практики.

Проблема життєвого досвіду не є новою для психології. Її теоретико-методологічні і практичні засади активно розробляються в науці. Але, незважаючи на достатню представленість, проблема не полишає своєї актуальності і потребує більш ґрунтовного та системного аналізу. Необхідність до її звернення спричинена серйозною стурбованістю науковців і практиків щодо виховання всебічно розвиненого покоління, яке б вирішувало глобальні соціально-економічні, культурні, гуманістичні, політичні та інші задачі суспільства.

Аналіз досліджень та публікацій. Аналіз проблеми засвідчує її широку розгорнутість в різних наукових напрямках. Психолого-педагогічні концепції формування досвіду в онтогенезі представлено в теоріях А.С. Белкіна, Д. Дьюї, А.В. Зеленцової, Ю.В.

Сенько, І.С. Якиманської, В.М. Ямницького та ін. Структурно-динамічні моделі життєвого досвіду вивчаються в працях П.В. Корнеєва, І.С. Істоміної, Н.П. Гапона, М. Ю. Плотнікової та ін.. Наративні аспекти життєвого досвіду досліджуються Н.В. Чепелевою, О.М. Лактіоновим, Н.М. Токаревою, О.А. Ткаченко та ін.. Досвід як система набутих знань, умінь та навичок розглядався в теоріях Л.С. Виготського, В.М. М'ясищева, К.К. Платонова, Дж.Келлі. Зв'язок життєвого досвіду з ментальними структурами особистості підкреслюється в концепції М.О. Холодної. Роль життєвого досвіду в процесах самореалізації особистості визначається в дослідженнях О.Л. Пінської. Як складова життєтворчості, досвід розглядається в працях Л.І. Анциферової, К.О. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського, Л.П. Овсянецької та ін.. Незважаючи на достатню презентованість проблеми в науці, актуальним залишається питання розробки комплексної теорії.

Мета статті полягає в виявленні теоретико-методологічних засад дефініції «життєвий досвід», визначенні змістовних характеристик структурно-функціональної моделі феномену.

Виклад основного матеріалу. Життєвий досвід особистості є фундаментальним предметом психологічної науки. Його дослідження відбувається відповідно до різних теоретичних напрямків і концепцій, в яких поняття «досвіду» розглядається у широкому категоріальному полі як: набуте, сформоване, засвоєне, компетентність, освіченість, («experience» англ.), екзистенційність, особистісний досвід і т.д, де зазначені феномени, часто, виступають як синоніми.

Історіогенез дефініції «життєвий досвід» засвідчує поліваріативність її визначення. Як зауважує М.Ю. Плотнікова, спочатку «життєвий досвід» як психологічна категорія трактувався як система, що складається з суми знань, умінь та навичок. В даному випадку досвід інтерпретується як дещо пасивне, другорядне, що лежить в основі репродуктивної інтелектуальної діяльності [15, с.36]. На думку науковця, онтологічного статусу «життєвий досвід» набув в результаті активного розвитку психології життєтворчості та продуктивної самореалізації особистості, де підкреслюється його фундаментальна роль.

Життєвий досвід - це соціально-психологічне новоутворення в структурі особистості, що виникло в результаті практичної взаємодії суб'єкта з об'єктами оточуючого середовища. В ході інтеграції зовнішнього та внутрішнього особистість набуває теоретичних знань, практичних умінь та звичок, які зберігаються в довготривалій пам'яті. Завдяки можливості зберігати та накопичувати, у людини з'являється можливість використовувати раніше набуте, а не здобувати його знову. На відміну від інших видів досвіду (наприклад професійного), життєвий

досвід має неспецифічний характер та не існує сам по собі, у відриві від контексту життя. Він є так званим «узагальненим особистісним конденсатом», оскільки містить в собі все необхідне для реального життєздійснення, обов'язково включає в якості важливих інструментальних елементів практичну свідомість. На думку П.В. Корнеєва, життєвий досвід виражається у «компенсації непристосованості людини до умов існування, через розгортання змісту практичної свідомості», «...формується внаслідок здолання особистістю діалектичних протиріч між індивідуально - психологічним та соціокультурним середовищем, відображає людину як суб'єкта реальної життєтворчості» [9, с.72].

Життєвий досвід особистості – це мультифеноменальна категорія. Її функціональний простір охоплює різні аспекти психологічного буття людини. Досвід виступає ключовим елементом і показником психічного розвитку людини, формування її особистості. Він забезпечує оволодіння новими знаннями та навичками, сприяє формуванню різнорідних компетентностей. Життєвий досвід виявляється як фактор, що забезпечує стійкість людини у стресових ситуаціях, надає можливості вирішення складних проблем, виявляє своє значення в конструюванні та моделюванні життєвих стратегій. Життєвий досвід опосередковує формування «Я-концепції», оскільки формує і зберігає уявлення про себе, забезпечує стійкість поведінки, цілісність та автентичність особистості.

Як зазначає С.В. Істоміна, екзистенціальний досвід – це динамічна інформаційна система, що включає відомості про зовнішній і внутрішній світ людини, яка утворилась безпосередньо – чуттєвим і опосередковано-логічним шляхом, наповнена особистісним смислом, визначає стратегії успішної життєтворчості [7, с.34]. За визначенням Н.П. Гапона, досвід характеризують як «неповторне поєднання внутрішнього (індивідуального) та зовнішнього (соціокультурного) світів» [6, с.30]. На думку О.М. Лактіонова, досвід - «це така психологічна реальність, яка завжди стосується конкретної людини і відображає історію її існування» [10, с.19]. Виявлення її загальних закономірностей і механізмів, за автором, повинно ґрунтуватися на індивідуальних способах дій, індивідуальних цінностях, життєвих подіях». О.М. Лактіонов зазначає, що «досвід представляє собою таке психологічне утворення, яке дає можливість використовувати відповідні знання, уміння і навички, для адаптації до умов життя, взаємодії з оточуючим світом, інтерпретації подій у світі і себе у цих подіях» [10, с.145].

В психолінгвістичній концепції Н.М. Токаревої досвід життя визначається як змістовна складова організації логіко-сислового опосередкування мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості; позиціонується з точки зору внутрішніх умов комунікативного

моделювання; виступає як інтегрована цілісність, що відображає особливості формування дискурсивної практики [17]. В дослідженнях О.Л. Пінської, життєвий досвід есплікується відповідно до проблем самореалізації особистості. Життєвий досвід це інтегральна характеристика творчої самореалізації особистості, виражена крізь призму екзистенційної компетентності. Самореалізуючись особистість завжди прагне, найбільш повно втілити свою життєтворчу сутність, ставити і вирішувати завдання онтологічного характеру [14, с.41].

За визначенням А.С. Белкіна [3], життєвий досвід – це вітагенна (прижиттєва) інформація, яка стала здобутком людини, виражається як ресурс або резерв, знаходиться в стані постійної готовності до актуалізації. Феноменологічно досвід презентує інтеграцію думок, почуттів, результатів діяльності, подій та вчинків, що представляють для людини неперехідну, самодостатню цінність. Досвід завжди є автентичним, має унікальний характер; виявляється в своїй канонічній для даного індивіда формі, як його психологічна властивість і власність.

Близьким до поняття життєвого досвіду є поняття особистого досвіду. В концепції динамічної функціональної структури особистості К.К. Платонова [4], досвід виділяється як одна з підструктур, що об'єднує знання, навички, вміння і звички. Автор вважає, що у досвіді людини проявляються структурно-змістові, ієрархічні та динамічні характеристики як елементарних психічних процесів, так і стійких якостей особистості.

Розглядаючи психологічні особливості розуміння та інтерпретації особистого досвіду Н.В. Чепелева акцентує увагу на ідеї моделювання об'єктивної реальності через ідеальні образи, культурні схеми, мову, соціальні моделі тощо. Авторкою наголошується, що особистий досвід задається тими чи іншими життєвими ситуаціями, характером поведінки людини в них, особливостями взаємодії з іншими тощо [20]. Ознак цілісного, інтегрованого та рефлексивного утворення досвід набуває тоді, коли він осмислюється і інтерпретується особистістю. Наративність досвіду визначається його культурно-опосередкованим (текстуальним) та семантичним характером. Семіотизм досвіду реалізується за рахунок механізмів, що кодують відомості про зовнішню дійсність, визначають її логічне розуміння за принципами денотації. Натомість текстуальність досвіду пов'язує структури мовної семантики з реальними умовами комунікації [20, с. 17].

«Життєвий досвід» як предмет психологічного аналізу має широкий контекстуальний статус і розглядається з декількох позицій: когнітивної, суб'єктно-діяльній та ситуативно-подієвої.

Розглядаючи досвід в парадигмі когнітивного підходу, науковці тлумачать його як сукупність знань, умінь, навичок та способів їх здобуття (Виготський Л. С., М'ясищев В. М., Платонов К. К.). Досвід, як

цілісно організована інтелектуальна структура, виражається у здатності сприймати, оцінювати та інтерпретувати дійсність на основі визначеної системи смислових конструктів (Дж. Келлі, М. О. Холодна). Когнітивний досвід забезпечує збереження, підпорядкованість і перетворення інформації що надходить, сприяє відтворенню в психіці суб'єкта пізнання стійких закономірностей про світ. Основна його функція – це оперативна переробка інформації що з'являється на різних рівнях пізнавального відображення.

Релевантною до когнітивної інтерпретації життєвого досвіду є концепція інтелектуального досвіду, представлена М.О. Холодною [19]. Спираючись на ідеї М.О. Холодної, можна припустити, що інтелектуальний і життєвий досвід є дериватами один одного. Інтелектуальний досвід - це система реальних психічних утворень, які відображають зміст, механізми та складові пізнавальної діяльності. Він є ментальним, оскільки включає як специфічно інтелектуальні так і позаінтелектуальні (екзистенційні, соціальні та індивідуально-психологічні) системи (метакогнітивну і інтенціональну). Метакогнітивна система – це ментальні структури, що дозволяють здійснювати довільну та мимовільну регуляцію інтелектуальної діяльності. Її основне призначення – це контроль за станом індивідуальних інтелектуальних ресурсів, а також за процесами переробки інформації. Іntenціональна складова – це елементи психоенергетичної системи індивіда, що визначають глобальну її спрямованість та активність відносно пошуку джерел та способів перероби інформації. Інтелектуальний досвід як елемент життєвого досвіду відображає загальні екзистенційні уявлення людини, глобальні її атитюди, сприяє процесу засвоєння нового і збереження старого. На думку М.О. Холодної ментальна підсистема досвіду особистості має онтологічний статус, оскільки репрезентує та прогнозує у відповідній системі координат цілісне буття людини [19].

Суб'єктно-діяльнісна парадигма життєвого досвіду висвітлює індивіда як суб'єкта організації власної діяльності. В даному контексті досвід розглядається як сукупність знань, умінь та навичок при організації діяльності, виявленні способів її виконання та контролю. Досвід виступає ключовим елементом діяльності, водночас як її детермінанта і духовний продукт; дозволяє людині вирішувати актуальні завдання, досягати цілей, робить життя продуктивним, а людину успішною.

В межах ситуативно-подієвої моделі «experience» розглядається у нерозривному взаємозв'язку з подіями, як умова і результат їх здійснення. Життєвий досвід - це індивідуальна історія людини, сукупність пережитих подій і обставин, що утворюють зміст її біографії. Як екзистенційний елемент досвід має неперехідне значення в процесах планування,

здійснення та інтерпретації подій (Б. Г. Ананьєв, К. О. Абульханова-Славська, С. Л. Рубінштейн, Л.І. Анциферова, А.О. Кронік, Л.Ф.Бурлачук, Є.Ю. Коржова та ін.). Його феноменологічний смисл, на думку Н.Є. Харламенкової виражається в можливостях структурованої констеляції подій в межах індивідуальної концепції життя, їх релевантній репрезентації в свідомості [18, с.141]. Мова йдеться про складні процеси розбудови та оцінки власного життя, осмислення та інтерпретації його структурних одиниць (подій, обставин, життєвих циклів і т.д). Особлива роль, в даному випадку, підкреслюється формам, змісту та способам наративу життєвого досвіду. На погляд Н. Чепелевої, «якість вираження досвіду залежить від того, наскільки людям доступні інтерпретаційні ресурси» [20, с.16].

Аксіоматичним положенням психологічної науки є ідея надсубстанціональності особистісного в процесі життєдіяльності. Основою розвитку категорії суб'єкта життя стала концепція особистості С.Л. Рубінштейна, який сформулював класичне визначення людини як ініціатора, автора власної життєдіяльності. Персонологізм досвіду виявляється в тому, що особистість стає реальним суб'єктом його здобуття, завдяки чому, людина визначає відносини в життєвому світі, вирішує психосоціальні проблеми, змінює умови свого існування, приймає на себе відповідальність за власне життя. Як зазначає С.Л. Рубінштейн, принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину не як сукупність окремих її психічних функцій і когнітивних параметрів, а як єдине ціле з усіма її індивідуальними особливостями і проявами, коли вона сама, як автор розвиває, організує і контролює своє життя [1].

У системі суб'єктивних параметрів «experience» виступає як процес і результат трансформації зовнішнього у внутрішній психологічний світ. Розуміння досвіду як процесу засвоєння зовнішньої інформації спирається на ідею конструктивізму і структуралізму середовища в зрозумілих для суб'єкта схемах і координатах, привласнення продуктів матеріальної і духовної культури. Засвоєння або формування життєвого досвіду відбувається завдяки механізмам релевантної переробки інформації, диференціації та подальшій інтеграції істотних зв'язків соціального середовища, їх когнітивній репрезентації в системі особистісних конструктів. Психічно перероблений реальний світ, набуває статусу життєвого досвіду тоді, коли стає цінністю і власністю індивіда, набуває ознак психологічних ресурсів, тобто активно використовується людиною. Емоційно-оціночний комплекс, забезпечує селекцію інформації, надає досвіду ознак унікальності, «робить його своїм». Наявність індивідуального та суверенного життєвого досвіду є ознакою психологічної та соціокультурної зрілості особистості. Як зазначає О.М. Лактіонов «..якщо суб'єкт творить власне життя, то досвід веде його

протокол, накопичуючи та інтерпретуючи знання, уміння та навички успіхів та невдач» [10, с.22]. На думку Ю. Швалба, досвід формується в результаті позитивних проб та дій і виконує функцію захисту від можливих помилкових дій. Кожен конструкт досвіду передбачає цілісну і внутрішньо недиференційовану інтеграцію трьох елементів: інтенціонально заданих характеристик ситуації, способу дії і емоційно - ціннісної оцінки [21, с.17].

На думку П.В. Корнеєва життєвий досвід реалізується спрямованістю людини до своїх внутрішніх резервів, можливостей вибору засобів здійснення діяльності [9, с.25]. Життєвий досвід формується на основі пережитого, включає в себе усвідомлення потреб і способів їх задоволення. Він надає людині здатність до досягнень, перетворення умов існування, що інтерпретується як життєтворчість. Автор пропонує виділити п'ять компонентів життєвого досвіду, що впливають на якість та рівень життєтворчості: ціннісний досвід (інтереси, моральні норми, вподобання, ідеали, переконання); досвід рефлексії (знання про свої можливості і можливі перетворення в предметному середовищі і в собі); досвід звичної активації (попередня підготовленість, оперативна адаптивність до мінливих умов, розрахунок на певні зусилля і рівень досягнення успіху); операціональний досвід (інструментальні дії). Кожен із компонентів реалізується в потребовій, діяльній, міжособистісній та інших сферах особистості і функціонує завдяки складним трансцендентним механізмам: асиміляції-дисиміляції, еволюції-інволюції, інтеграції-диференціації, реконструкції, моделювання та ін., які забезпечують засвоєння нового та модифікації «старого» досвіду. [9, с. 128].

Вивчаючи питання про структурну організацію життєвого досвіду І.В. Калінкіна зазначає про наявність денотативного, операціонального та афективно - мотиваційного змісту. В зазначених компонентах відображаються когнітивні, оперативні та інтимно-особистісні елементи життєтворчості [8, с.48]. О.К. Осницький до структурної моделі досвіду додає наступні складові: ціннісно-смыслову, афективну, рефлексивну, поведінково-регуляторну, та операціональну [13, с.21]. В дослідженнях Н. В. Воротило у структурі життєвого досвіду виокремлюються наступні блоки: - змістовний – система знань, уявлень і практичних навичок, що складає когнітивний зміст концепції життя; позиційно-оціночний - відображає ціннісно-смысловий аспект особистості, виражається в світоглядних позиціях, установках і прагненнях; функціональний - визначається особливостями виконання діяльності, стилем життя, специфікою самопрезентації тощо[5, с.45].

В наукових наробках І.П. Манохи зазначається, що структура життєвого досвіду задається когнітивною, регулятивною і комунікативною

підсистемами. Оскільки зв'язки між ними рухливі, організація досвіду має структурно-динамічний характер [12, с.24]. Мова йдеться про складний процес генези, формування, зміни та загальної рухливості складових досвіду людини. Динамічний його характер виражається в здатності до видозмін, підключенні нового, своєчасній актуалізації раніше здобутого, надає індивіду можливості глобальної самотрансценденції.

Онтогенез досвіду виявляється в системі координат: «початок-кінець життя», де відбувається інверсія культурно-історичного досвіду в індивідуально-психологічний, привласнення здобутків людства. На різних етапах життя досвід має різні змістовні конфігурації, але його ядерна складова визначається інтегральним корпусом таких психологічних характеристик особистості, які відображають її прагнення до саморозвитку та успішного існування. Динамізм досвіду як системи, що розвивається дозволяє відображати його розгортання у часі. На думку І.П. Манохи, кожна людина володіє різними видами досвіду на різних фазах життя, досвід є природно гетерогенним і за часовими і за просторовими координатами [12].

В питаннях про визначення функціональних властивостей життєвого досвіду Н.Є. Харламенковою зазначається про: активність, адаптивність та компетентність [18]. Н.П. Гапон стосовно функцій досвіду додає: забезпечення взаємодії індивіда із соціумом; адекватна перебудова засобів соціальної активності у сучасному суспільстві; накопичення та застосування різних інтерпретаційних комплексів, які дозволяють оцінювати себе, інших, явища і події у зовнішньому світі; накопичення, систематизація та інтеграція розподіленої у часі біографічної інформації; визначення і корегування власної поведінки та особистісного розвитку [6]. Ю.М. Швалб, уточнюючи функціональне місце досвіду у просторі життєдіяльності особистості, умовно виділяє три його типи: індивідуальний, соціальний, ситуаційний, діяльнісний та особистісний [21].

Висновки. Життєвий досвід особистості є складним соціально-психологічним новоутворенням особистості, що формується в онтогенезі в результаті практичної взаємодії суб'єкта з оточуючим середовищем. Його психологічна відмінність від інших видів досвіду полягає в можливостях усвідомлення концепції свого життя, як унікального, неповторного світу, в якому людина розкривається як суб'єкт життєтворчості. За своїми функціональними і структурними особливостями досвід виявляє інструментальну сутність, в результаті чого перебудовуються внутрішні структури психіки, з'являється суб'єктивний смисл існування, виникає генералізована можливість розбудови та оцінки життєвого шляху.

Теоретичний аналіз проблеми життєвого досвіду виявив надзвичайну складність феномену, зокрема в плані визначення операційно-дієвого компоненту і окреслив перспективи майбутніх наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С.19-45.
2. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» его бытия // Психол. журнал. – 1993.– No 2. – С.3-16.
3. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как ее создавать. /Август Соломонович Белкин – М: Факел, 2002- 346с.
4. Воробьева Л.И., Снегирева Т.В. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода // Вопр. психологии. – 1990. – No 2.– С.5-13.
5. Воротыло Н. В. Особенности субъективного переживания жизненного опыта личности /Н.В. Воротыло. –М.:Ост-Вест, 2009 – 324с.
6. Гапон Н. П. Категорія досвіду в модерній та постмодерній психологічній науці // Людина у сучасному світі. В трьох книгах. Книга 2. Психолого-антропологічний контекст: Колективна монографія; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені ІванаФранка, 2012. – с.28–51
7. Истомина С. В Роль жизненного опыта в профессиональном самоопределении старшеклассников/ Светлана Владимировна Истомина. – М.: Паритет, 2010. – 167с.
8. Калинин И. В. Психосемантическая репрезентация жизненного опыта личности /Ирена Владимировна Калинин. - Ярославль.: Радуга, 2007. – 212с
9. Корнеев П. В. Жизненный опыт личности / Корнеев П. В- М.: Знание, 2005, - 425с.
10. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / Александр Николаевич Лактионов . -Харьков :Бизнес -Информ, 1998. - 492 с
11. Лактіонов О. М. Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду: Автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.01 / О. М. Лактіонов; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка., 2000. – 36 с.
12. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття: онтологічний підхід: Автореф. дис. д- ра. псих.наук: 19.00.01/І.П. Маноха - К. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 56с.

13. Осницкий А.К. Структура, содержание и функции регуляторного опыта человека: Автореф. дисс. д-ра. психол. наук:19.00.01. -/А.К. Осницкий, М.:МГУ, 2001. – 45с.

14. Пінська О.Л. Сутність і змістовна характеристика самореалізації особистості/О.Л. Пінська// Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. – Кривий Ріг: «НВП» Інтерсервіс,2018-С.36-45.

15.Плотникова М. Ю. Обогащение жизненного опыта /Марина Юрьевна Плотникова. – Иркутск.:Витязь, 2008- 219с.

16. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

17. Токарева Н.М. Психолінгвістична парадигма проблеми психологічного моделювання особистісних конструктів/ Н.М. Токарева// Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. – Кривий Ріг: «НВП» Інтерсервіс,2018-С.45-58.

18. Харламенкова Н.Е. Объективный и субъективный опыт: специфика опытного знания в психологии личности: Методологический анализ // Опыт и его место в социальном познании: Сб. науч. тр. – Калинин: КГУ, 1984. – С.140-147.

19. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. /Марина Александровна Холодная– СПб.: Питер, 2002 – 272 с.

20. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. академіка С.Д. Максименка. - К.: Нора-Друк, 2003. - Вип. 23. -С. 15-24.

21.Швалб Ю.М. Психологические формы фиксации жизненного опыта / Юрий Михайлович Швалб// Актуальні проблеми психології : Психологічна герменевтика. — К. : Міленіум, 2005. — С. 14–21.

22. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент : монографія / Вадим Маркович Ямницький. – Одеса : ПНЦ НАПН України – СВД Черкасов м. П., 2006. – 362 с.